

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ У ФОРМУВАННІ НАВИЧКИ ЧИТАННЯ В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Коваленко О. М., Ємець А. А.

ВСТУП

У 2019 році ЮНЕСКО зазначало, що «у всьому світі за останні п'ятдесят років спостерігається прогрес у справі розповсюдження грамотності», яка є «важливим компонентом права на освіту і передумовою доступу до інших прав людини»¹.

У світовій науковій спільноті під грамотністю розуміють «безпервний процес навчання та оволодіння навичками в перспективі навчання впродовж усього життя, що включає вміння читати та писати, розпізнавати, розуміти, тлумачити, створювати, передавати й оцінювати інформацію на основі друкованих і рукописних документів, у тому числі в Інтернеті, а також здатність вирішувати проблеми в більш технологічному та насиченому інформацією середовищі»².

Міжнародне дослідження PISA, в якому Україна взяла участь у 2018 році, показало, що 26% українських підлітків не досягли базового рівня читацької грамотності³. PISA-2022, проведена після локдауну і в умовах розпочатої росією воєнної агресії, виявила, що українське учнівство зазнало значних освітніх втрат, серед яких найбільшими були втрати саме у сфері читання⁴.

¹ UNESCO strategy for youth and adult literacy (2020-2025) UNESCO. General Conference, 40th, 2019 URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371411> (дата звернення: 26.06.2024).

² Recommendation on Adult Learning and Education, 2015. UNECDOD Digital Library URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245179> (дата звернення: 26.06.2024).

³ Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 / кол. авт. : М. Мазорчук (осн. автор), Т. Вакуленко, В. Терещенко, Г. Бичко, К. Шумова, С. Раков, В.Горох та ін. ; Український центр оцінювання якості освіти. Київ : УЦОЯО, 2019. 439 с. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf

⁴ Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022 / кол. авт. : Г. Бичко (осн. автор), Т. Вакуленко, Т. Лісова, М. Мазорчук, В. Терещенко, С. Раков, В. Горох та ін. ; за ред. В. Терещенка та І. Клименко ; Український центр оцінювання якості освіти. Київ, 2023. 395 с. URL: https://pisa.testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/PISA-2022_Nacjonalnyj-zvit_povnyj.pdf

Першоосновою набуття читацької грамотності є повноцінна навичка читання. На жаль, на сьогодні в Україні відсутня офіційна наукова статистика щодо рівня сформованості навички читання в учнів початкової школи. Спираючись на наші багаторічні дослідження, можемо констатувати, що останнім часом збільшується кількість дітей, які в початковій школі не оволодівають повноцінною навичкою читання. У середньому в класах налічується до 10% таких учнів. Однією з причин такого стану, на нашу думку, є необґрунтована відмова від фіксації читацьких досягнень учнів, а саме техніки читання, оскільки в навчальних програмах НУШ відсутні чіткі показники щодо сформованості технічної сторони навички читання для кожного року навчання.

Тривожна тенденція зниження рівня читацьких досягнень учнів початкової школи поглиблюється у зв'язку з необхідністю здійснювати навчання в дистанційному форматі внаслідок локдауну та повномасштабної війни. За даними досліджень Інституту педагогіки НАПН України 2023 року, «в учнів 1–4 класів помітні втрати в сформованості технічної складової читання: невироблений правильний спосіб читання; численні помилки під час читання, що впливають на усвідомлення змісту прочитаного; недотримання павз між реченнями, а також ритмічних павз, зумовлених розділовими знаками і змістом тексту; брак користування під час читання мовленнєвими засобами виразності; низький темп читання, що негативно впливає на процес розуміння тексту, успішність навчання та ін. З огляду на виявлені в учнів проблеми зі сформованістю навички читання, варто рекомендувати педагогам звернути особливу увагу на вироблення таких компонентів читання, як спосіб, правильність, виразність, темп»⁵.

Тому формування та удосконалення навички читання є надзвичайно важливою проблемою сучасної початкової школи. Її актуальність зростає у зв'язку з необхідністю подолання освітніх втрат і реалізацією завдань інклюзивної освіти.

1. Характеристика повноцінної навички читання й етапів її формування

«Читання – це складний, багатоаспектний процес опосередкованого через письмовий текст спілкування, який полягає у декодуванні графічних знаків в усне мовлення і розумінні смислу прочитаного»⁶. Це

⁵ Діагностика та компенсація освітніх втрат у загальній середній освіті України : методичні рекомендації / кол. автор.; за загальною редакцією О. М. Топузова; укл. М. В. Головка. Київ : Педагогічна думка, 2023. 187 с. С.60-61. DOI <https://doi.org/10.32405/978-966-644-736-7-2023-190>

⁶ Коваленко О.М. Навчання дітей читати. Психолого-педагогічні засади. *Початкова освіта*. 2005. № 18 (308). С. 2–4, С. 2.

означає, що повноцінна навичка читання поєднує в собі дві взаємозалежні сторони: технічну, пов'язану з рухом очей і мовноруховими процесами, і смислову, зумовлену потребою зрозуміти прочитане. Технічна складова навички охоплює такі компоненти, як спосіб читання, темп, правильність, виразність. Кожен із цих компонентів, як і їх єдність, підпорядковуються смисловій стороні.

Повноцінна навичка читання дає можливість читачеві глибоко проникати в смисл, розуміти сутність художнього зображення, що досягається шляхом аналізу і синтезу того, що сприйняв читач. У процесі читання художніх творів відбувається взаємодія об'єктивного змісту з особистим досвідом людини, з уявленнями, які вона має, поняттями й образами. Унаслідок такої взаємодії читач стає співрозмовником автора твору, виявляє власне ставлення до прочитаного, збагачується емоційно й інтелектуально. Існує складний діалектичний зв'язок між читанням літератури і розвитком особистості: з одного боку, література підвищує свідомість людини, з іншого – тільки необхідний рівень розвитку може забезпечити повноцінне сприймання художнього твору, може стати основою творчого опрацювання прочитаного.

Для повноцінного сприймання художньої літератури дитина має набути певних умінь: бачити компоненти твору (герой, вчинок, композиція), визначати жанрові особливості (відрізнати прозу від вірша, казку від оповідання тощо), помічати і розпізнавати засоби художньої виразності, уміти відтворювати у своїй уяві та емоційно відгукуватися на прочитане, бачити позицію автора і виявляти власну, сприймати твір адекватно до авторського задуму. Проте всі перелічені складові є вміннями досить високого рівня. Їх формування передбачає наявність розвиненої навички читання і достатній рівень оволодіння мовленням для забезпечення успішної комунікації під час сприймання тексту.

Текст – це своєрідна єдність змісту і форми. На семантичному рівні він складається із послідовно поєднаних мовних значень, а на смисловому передає певну інформацію. Мовна реалізація смислових відношень є провідною ознакою цілісності, єдності мовленнєвого висловлювання і водночас тексту взагалі. Розуміння тексту – це складний процес, спрямований на розкриття зв'язків і відношень, що передаються за допомогою мовної форми.

Сприймаючи текст, читач розпізнає його окремі елементи, тому усвідомлення прочитаного неможливе без розуміння значення окремих слів, смислових категорій, реалізованих ними, а також розуміння тих смислових відношень, які виникають між ними.

Узагальнюючи наукові здобутки ХХ століття, можна виділити кілька ступенів проникнення в смисл художнього твору. Перший ступінь пов'язаний з розумінням фактичного змісту (що сказано, про що

повідомлено в тексті). Другий – передбачає розуміння причинно-наслідкових зв'язків у творі (чому, навіщо, звідки). Третій – забезпечує усвідомлення прихованої думки, що прямо не виражена в тексті, розуміння підтексту. Ця думка може бути розкрита як безпосередній висновок з прочитаних слів і фраз, або даних з попереднього словесного контексту чи знань і домислів читача. На четвертому ступені відбувається розуміння смислу описаних подій і вчинків героїв, з'ясовується те, заради чого було написано твір, тобто усвідомлюється його ідея.

Глибина проникнення у смисл твору залежить від вікових можливостей читача, його загального розвитку, життєвого і читацького досвіду тощо. Досягти синтезу між сприйманням написаного і його розумінням вдається не відразу. Це пов'язано з тим, що механізм читання удосконалюється поступово і потрібен певний час для того, щоб кожний компонент навички був сформованим і доведеним до автоматизму.

Найважливішим компонентом техніки читання, що впливає на її інші сторони (темп, правильність, виразність), є спосіб читання. Виділяють п'ять основних способів читання: побуквене, уривчасте складове, плавне складове, плавне складове з переходом на читання окремих слів, читання цілими словами і групами слів. Перші два способи є непродуктивними, а тому небажаними. Останні три є продуктивними, їх треба розвивати і забезпечувати якомога швидший перехід до читання цілими словами і групами слів. Як зазначає проф. О. Джежелей, у початковій школі учні мають оволодіти читанням цілими словами не пізніше кінця другого класу⁷.

Спосіб читання суттєво впливає на темп. Останнім часом спостерігається достатньо тривожна тенденція, пов'язана з відмовою педагогів фіксувати швидкість читання учнів, аргументуючи це тим, що кожна дитина опановує навичку читання у власному темпі. Однак, як свідчать наші багаторічні дослідження, недостатня увага вчителя до швидкості читання учнів негативно позначається на формуванні навички читання в цілому. Це зумовлено тим, що повільний темп читання (10–12 слів за хвилину), який залишається незмінним упродовж тривалого часу, може свідчити про те, що учень опанував непродуктивний, побуквений спосіб читання. Ігнорування цієї проблеми, ненадання своєчасної допомоги дитині може стати суттєвою перешкодою на шляху набуття нею подальшої повноцінної освіти. Окрім цього, темп читання суттєво впливає на рівень розуміння смислу прочитаного. Нормативні показники швидкості читання, які донедавна визначалися в державних програмах, враховували існуючі об'єктивні залежності між темпом і

⁷ Джежелей О.В., Ємець А.А. Літературне читання. Матеріали до уроків 1-4 клас. Харків, «Ранок», 2013. 192 с. С. 119–120.

рівнем розуміння. Так, темп читання 25 слів за хвилину, якого учні мають досягти наприкінці періоду навчання грамоти, дозволяє досягти розуміння на рівні окремих слів; 40–50 слів (другий рік навчання) забезпечує розуміння на рівні окремих речень; 60–70 слів (третій рік навчання) дозволяє читачеві самостійно усвідомити текст на фактичному і смисловому рівні; 90–95 слів (кінець четвертого року навчання) забезпечує перехід до розуміння, яке дозволяє читачеві перетворитися на співрозмовника автора твору. Важливим показником сформованості повноцінної навички читання є те, що темп читання мовчки має не менше ніж на 15–20 слів перевищувати швидкість читання вголос.

Окрім темпу, рівень сприймання і розуміння тексту залежить від правильності, тобто безпомилкового читання з дотриманням орфоепічних норм, без пропусків, вставок, перестановок, додавань, перекручень, повторів тощо.

Помилки, що виникають під час читання, є неоднорідними і залежать від етапу формування навички: аналітичного, синтетичного, етапу автоматизації.

Аналітичний етап є початковим, він поєднує в собі два ступені: перший пов'язаний з оволодінням буквами і поєднанням літер у склади, а другий – з опануванням складу і поєднанням складів у слова.

На першому ступені дітей залучають до аналізу власного мовлення. Їх вчать виділяти з мовного потоку речення, речення ділити на слова, слова на склади, розпізнавати всі звуки рідної мови і на цій основі співвідносити звук з позначуваною ним буквою. Одиницею читання на цьому ступені є буква, тому основним завданням для дитини є навчитися розпізнавати букви і зливати їх у склади. Серед основних помилок, яких припускаються учні в цей час, переважають помилки заміни і перестановок букв.

На другому ступені основною одиницею читання стає склад, однак поєднання складів у слова залишається для дитини достатньо непростим завданням. Темп читання є досить повільним, увага читця зосереджується на виділенні окремих складів і їх поєднанні, що значно ускладнює процес розуміння прочитаного. Розуміння забезпечується багаторазовим перечитуванням. Читання супроводжується помилками, пов'язаними з заміною, перестановкою і додаванням зайвих букв, складів.

Етап синтетичного читання розпочинається стадією становлення цілісних прийомів читання, пов'язаних з розпізнаванням слів за певними ознаками: довжиною, формою букв, їх елементами, що виступають за рядок. Темп читання значно зростає, покращується розуміння, кількість помилок сприймання зменшується, однак зростає чисельність помилок розуміння, оскільки читач прагне спиратися на здогадку. Це призводить до перекручень кінця слів.

На другому ступені синтетичного читання відбувається завершення процесів аналізу і синтезу графічних елементів тексту, що забезпечує інтонаційне поєднання речень. Основна увага читця спрямовується на осмислення змісту, оскільки розуміння досягається в процесі читання і не викликає утруднення. Помилки, пов'язані із заміною, пропусками, додаванням, характеризуються тим, що не порушують логіки. На думку О. Джежелей, ці помилки в більшості учнів зникають на кінець другого класу, залишаються тільки труднощі в читанні іншомовних та багатоскладових слів⁸.

Етап автоматизації характеризується подальшим удосконаленням навички читання шляхом розвитку її виразності. Основна увага читача на цьому етапі зосереджується на усвідомленні тексту: змісту, композиції, ідейної спрямованості твору. Процес же самого читання не викликає утруднень і відходить на другий план. Однак під час читання можуть мати місце помилки, пов'язані з порушенням норм літературної вимови, інтонаційні помилки тощо. Тому значна увага має приділятися роботі над дотриманням орфоепічних норм і виразністю читання.

Виразність – це якість голосного читання, яка виявляється в умінні обґрунтовано, виходячи зі змісту, робити паузи, визначати логічні та психологічні наголоси, знаходити потрібну інтонацію (наголос, темп, тембр, ритм, паузи, гучність голосу).

Поняття «виразність читання» є багатозначним. З одного боку, його використовують для визначення компоненту навички читання, а з іншого – для характеристики найвищого типу читання.

Виразне читання як найвищий тип читацької діяльності – це вміння читця на основі використання різноманітних засобів виразності донести до слухачів задум письменника і передати власне ставлення до описаного у творі, це його здатність розкрити перед аудиторією свою позицію і прагнення вплинути на емоційну сферу слухачів. Таке читання в умовах шкільного навчання досягається за умови сформованості в учнів повноцінної навички читання і відпрацьовується переважно під час роботи над художнім твором, його аналізом.

Виразність читання як складовий компонент навички читання передбачає вміння використовувати найважливіші засоби виразності для виявлення і передачі змісту та смислу тексту. Така виразність має виявлятися не лише під час читання художнього твору, а й інших текстів (наукової статті, математичної задачі тощо).

⁸ Джежелей О.В., Ємець А.А. Літературне читання. Матеріали до уроків 1-4 клас. Харків, «Ранок», 2013. 192 с. С.119-120.

На початкових етапах навчання важливим показником оволодіння виразністю читання є вміння розпізнавати розділові знаки і відтворювати відповідну інтонацію.

Найбільш продуктивним прийомом роботи над інтонаційною виразністю є наслідування зразка виразного читання вчителя. Педагог навчає дітей управляти своїм диханням під час мовлення і правильно використовувати голос. Учні вчаться говорити (читати) голосно або тихо залежно від змісту тексту, вибирати швидкий, середній або повільний темп мовлення, надавати голосу те або інше емоційне забарвлення. Навчання виразного читання включає також знайомство з паузою і логічним наголосом.

Паузи визначаються відповідно до розділових знаків. Крім цього, виділяються логічні і психологічні паузи, що не залежать від розділових знаків. За допомогою логічної паузи виділяються найбільш значимі слова в реченні, а психологічна потрібна для переходу від однієї частини твору до іншої, що відрізняється емоційним забарвленням.

Отже, говорити про сформованість в учнів повноцінної навички читання можливо за умови оволодіння кожним із її компонентів у єдності на достатньо високому рівні. Досягнення такого рівня стає можливим за умови цілеспрямованої системної роботи як на уроках, так і в позаурочний час. Навчання читати має спиратися на розвиток навичок усного мовлення учнів, оскільки розуміння смислу прочитаного досягається на основі декодування сприйнятих зором мовних одиниць. Чим краще буде розвинене усне мовлення учнів, тим легше вони зможуть досягти усвідомлення прочитаного. Тому на початкових етапах формування навички читання важливо збагачувати словниковий запас учнів, удосконалювати навички звуковимови і граматичної правильності мовлення, залучати дітей до переказів і складання власних розповідей.

Процес оволодіння навичкою читання є складним і довготривалим, пов'язаним із подоланням значних труднощів. Тому для створення позитивної мотивації до читання надзвичайно важливо створити книжкове оточення, систематично залучати дітей до слухання художніх творів, демонструвати привабливість читацької діяльності.

Поряд із цим необхідно, враховуючи індивідуальні особливості дітей, максимально сприяти подоланню тих труднощів, які виникають у процесі формування навички читання на різних етапах. Розглянемо ефективні шляхи подолання основних труднощів на етапі оволодіння учнями буквеними позначками і набуття навички поскладового читання.

2. Система вправ, спрямованих на оволодіння дітьми буквеними позначками і формування навички поскладового читання

Однією з передумов опанування механізму читання є міцне засвоєння буквеної системи і набуття досвіду вільного користування нею. Однак учні, які повільно опановують грамоту, відчують значні труднощі в сприйманні, запам'ятовуванні букв. А це негативно позначається на розвитку навички читання. Недостатня увага вчителя до такої категорії учнів у період навчання грамоти є причиною формування в них побуквеного способу читання, що супроводжується помилками заміни, перестановки, додавання букв.

Забезпечити міцне засвоєння буквеної системи, попередити формування непродуктивних способів читання, сприяти розвитку правильності читання внаслідок зменшення кількості помилок, пов'язаних з особливостями сприймання і запам'ятовування букв, дозволяють вправи на виділення і швидке схоплення букв-знаків серед інших і в системі слова. Зняти напругу і забезпечити позитивне ставлення до навчальної діяльності дозволяє ігровий характер завдань. Наприклад:

1. Учні пропонуються впізнати букви або їх елементи в предметах навколо себе або в малюнках, що зображують різні предмети. Так, розглядаючи віконну раму, можна побачити букви п, т, ш, щ, ц. Привернути увагу дітей до такої роботи дозволить використання художніх творів. Наприклад:

В. Юрченко

БУКВА О

Це ж чому, це ж чого

Кругле все, як буква "О"?

Круглий місяць,

Кругле сонце,

Кругле в літаку віконце,

Кругле блюдо й коліща,

І обручки в дівчат,

І земля кругленька вся,

Й окуляри в дідуся.

Закріпити в пам'яті дітей графічний образ літери дозволить залучення якомога більшої кількості аналізаторів для її сприйняття і відтворення. Забезпечити тактильні відчуття дозволить обведення пальцем літери, виготовленої з фетрового паперу, викладання букви за допомогою паличок, олівців, гудзиків, стрічок, природного матеріалу (квасолі, жолудів тощо), написання букви на поверхні, засипаній піском або манкою, ліплення букви з пластиліну, із тіста з наступним випіканням тощо.

Активізувати відтворення в пам'яті дітей образу літери дозволяють дидактичні ігри, наприклад, «Збираємо гриби (листочки, квіточки)». Учитель на вирізаних з паперу грибочках (листочках, квіточках тощо) червоним фломастером записує друковані букви на позначення голосних звуків, а чорним або синім фломастером букви на позначення приголосних звуків. (На початкових етапах проведення гри можна обмежитися лише грибочками з червоними літерами на позначення голосних звуків). Варто, щоб грибочків з однаковою буквою було кілька. Усі грибочки прикріплюються зворотною стороною до магнітної дошки. Учитель пропонує дітям піти до лісу, щоб назбирати грибів. Але до кошика мають потрапити лише грибочки, наприклад, з буквою А. Учні по черзі підходять до дошки, обирають грибок, перевертають його, уважно розглядають, показують класу і говорять, яка буква на ньому написана. Після цього визначають, чи можна покласти цей грибок до кошика. Коли завдання буде виконане повністю і в лісі не залишиться жодного грибочка з буквою А, можна запропонувати пошук інших грибів.

Поступово завдання можна ускладнити. Наприклад: збирати грибочки в різні кошики (кошик А, кошик О, кошик У тощо).

2. Створення словесного «портрета» букви, її опис, спираючись на образне мислення дитини, сприяє кращому запам'ятовуванню. Знайти подібні описи можна у творах дитячої літератури. Наприклад, Варвара Гринько «Українська азбука»:

Б

На паркан зіп'явся гарбузик,
Наче хлопчик-карапузик.
Ще й з листочка капелюх –
Чи від сонця, чи від мух?
Закрутився вправо вус...
Буква Бе – зірвать боюсь.

Р

Равлик лізе на стеблинку,
Сам несе свою хатинку!
В нього ріжки коротенькі
І чутливі, мов антенки.
Налякався і завмер –
Схожим став на букву еР.

3. Форма букви, її елементи є основними орієнтирами, які дозволяють читачеві впізнати знайомі слова в тексті. Тому надзвичайно корисним є завдання впізнавати букви за окремими елементами, визначати, яких елементів не вистачає, дописувати їх тощо. Прикладом такого завдання є гра «Дід-буквоїд». Учитель розповідає учням про те, що в країні букв з'явився страшний дід, який полюбить ласувати буквами. Але всю букву він не з'їдає, залишає її частину. А понівечена буква страждає від цього і плаче. Ми маємо допомогти бідолашним буквам. Учитель показує (або пише на дошці) частину букви і промовляє: «Подивіться, що залишив дід-буквоїд від букви (наприклад, А). Чого в ній не вистачає? Щоб

вилікувати хвору букву, треба домалювати їй ті палички (ручки, ніжки), яких не вистачає.

4. На підставі знання характерних ознак букв здійснюється робота, спрямована на формування вмінь моментально схоплювати, розпізнавати букву-знак у системі слова. З цією метою варто запроваджувати вправи на пошук, виділення, підкреслювання певної букви в словах, текстах. Це завдання передбачає також читання, перечитування і запам'ятовування доступних слів. Підвищити мотивацію учнів можна завдяки використанню художніх творів прикладного характеру, текст яких відбиває суть завдання. Наприклад:

I. Січовик

Я зібрав жуків чимало,
Та вони всі повтікали,
Я – за ними. Ну й дива!
Заповзли вони в слова:
«Жар, кажан, пожежа,
Жито, жаба, вежа,
Баклажан, пружина,
Жало, вуж, крижина...»
Де жуки ці? Покажіть,
Позбирати допоможіть.

Важливим завданням у набутті навички читання є формування вміння швидко орієнтуватися на сторінці, розширення поля периферійного зору, збільшення обсягу короткочасної пам'яті тощо. Тому максимальний ефект у навчанні досягається завдяки використанню вправ, що позитивно впливають на якомога більшу кількість факторів. Сприятливі умови для цього створюються під час використання різноманітних завдань, оформлених у вигляді таблиць. Наприклад, учням пропонується назвати букву, яка трапляється в таблиці багаторазово і визначити кількість повторів.

Оскільки в основі складового читання лежить уміння читати з орієнтацією на букву голосного, то в процесі навчання особливу увагу необхідно приділити буквам на позначення голосних звуків, навчити дітей чітко і правильно їх артикулювати. Вправи на виділення цих букв сприяють не лише запам'ятовуванню їх графічного зображення, а й розвивають рухливість мовного апарату, дозволяють уникнути монотонності, нечіткої вимови, що досить часто спостерігається в читачів-початківців. Читання найпростіших слів, що складаються лише з голосних (ау, уа), підводить дитину до усвідомлення необхідності особливого інтонаційного об'єднання окремих звуків для того, щоб прочитати слово.

Вправи в багаторазовому перечитуванні букв на позначення голосних звуків відповідно до завдання допоможуть у розвиткові мовного дихання та інтонаційної виразності. Наприклад:

аоуеї уіаіео

а) прочитайте букви зліва направо, а потім справа наліво;

б) прочитайте букви справа наліво і зліва направо на одному видиху;

в) прочитайте кожен звук з кличною інтонацією;

г) прочитайте кожен звук з питальною інтонацією.

Акцентувати увагу учнів на буквах, що позначають голосні звуки, дозволить робота з чистомовками. Наприклад, учитель пропонує учням разом із ним прочитати твір Марійки Підгірянки. Діти читають лише букви на позначення голосних, а вчитель – продовження фрази.

Марійка Підгірянки

А-А-А,

Котика нема.

Е-Е-Е,

Де наш котик, де?

У-У-У,

Мишку з'їв малу.

І-І-І,

Він спить на печі.

И-И-И,

Має гарні сни.

О-О-О,

Не будить його.

Одним із важливих показників сформованості навички читання є її правильність. Виділяють помилки зорового сприймання, смислові помилки і мовно-рухові. Найпоширенішими на складо-аналітичному ступені є помилки, зумовлені процесами сприймання, що суттєво впливають і на усвідомлення прочитаного. Серед них переважають помилки заміни, пропусків, додавань, перестановок букв, складів.

Серед основних причин виникнення помилок заміни є неточне схоплення оптичного образу слова або його окремих елементів. Привернути увагу учнів до букви, усвідомити її роль у слові допомагають вправи в читанні слів, де особливо виділена смислорозрізнавальна функція букв. Дітям пропонується прочитати слова, усвідомити їх значення і визначити, чим вони відрізняються:

кит-кіт-кут

син-сир-сич

сім-сік-січ

річ-ніч-піч

У процесі набуття навички читання важливо орієнтувати дитину на моментальне схоплення образу слова, що сприяє формуванню продуктивного способу читання цілими словами. Однак слід мати

на увазі, що правильність сприймання у читача-початківця залежить від точності фіксації зоровим аналізатором всіх букв, що входять до складу слова. Це дозволить їм уникнути на цьому етапі появи безпідставної здогадки під час читання.

Формування вмінь читати, орієнтуючись на оптичний образ слова, і водночас перевіряти здогадку, що виникає, сприяють вправи в читанні слів з пропуском букв. Наприклад:

Б..б, с..р, р..с, л..д, с..ч, л..с, к..т, т..н, с..ль, ч..ж, р..сь,
с..но, т..ша, р..ка, р..ба

Психологічною основою помилок пропусків і додавань, як і замін, на складо-аналітичному ступені є неправильна здогадка або помилкове сприймання слова. Так, унаслідок того, що дитина не має достатнього досвіду в читанні слів із збігом приголосних, у неї виникає природне бажання спростити читання. Попередити появу таких помилок дозволять вправи, що забезпечують усвідомлення ролі пропусків і додавань букв завдяки їх впливу на смисл слова, який у свою чергу виявляється в реченні:

лис – лист	мак – смак	жито – житло
пар – парк	віти – квіти	малюк – маслюк

На городі цвіте мак.
Цукерка має м'ятний смак.
У лісі малюк знайшов маслюк.

Ці вправи використовуються як навчальний матеріал у роботі з учнями, які зазнають труднощів під час читання складів, слів із збігом приголосних.

Зменшити кількість помилок замін, пропусків, додавань дозволяють вправи, суть яких полягає в уважному ставленні до буквеного складу внаслідок багаторазового переречитування. Наприклад:

Прочитай. Знайди в таблиці слова, що відрізняються однією буквою. Прочитай слова, що відрізняються двома буквами.

річка	біль	очі	коса
каша	гра	калоша	кобза
місто	коза	тісто	овочі
граблі	сіть	ручка	лоша

Помилки перестановок умовно належать до категорії мовно-рухових, оскільки причини їх виникнення досить різноманітні. У період опанування грамоти більшість перестановок пов'язані з помилковістю сприймання і мають характер зорово-моторної (мовленнєвої) неадекватності.

Простежити й усвідомити вплив перестановок на смисл дозволяють вправи з читання і складання слів. Наприклад:

сир – рис сорт – трос зола – лоза вікно – вінок
кіт – тік серп – прес кіно – коні ланка – канал

Створенню додаткової мотивації та підвищенню інтересу до читання сприяє залучення дітей до ігрової діяльності. Учням для читання пропонуються слова, багаторазове повторення яких викликає поєднання і перестановку звуків, унаслідок чого змінюється акустичне сприймання слова. Матеріалом для організації і проведення такої гри можуть слугувати художні твори прикладного характеру, наприклад, із серії віршів Ігоря Січовика «Чарівні слова»:

Зварила Галя СУП-СУП-СУП,
А він дістався ПСУ-ПСУ-ПСУ.

Міцне засвоєння графічних образів букв, формування уважного ставлення до буквеного складу слова є важливою передумовою набуття навички поскладового читання, оскільки знімає зусилля читця, пов'язані з розпізнаванням окремих букв.

В основі української графіки лежить позиційний або складовий принцип, тобто звукове значення букви в процесі читання визначається залежно від її найближчого оточення. Важлива роль належить буквам на позначення голосних як складотворчим. Тому основним завданням у процесі набуття учнями навички читання є формування вміння читати склади й об'єднувати їх у слова.

Найбільшу складність для дітей на цьому етапі становить читання прямих складів. Полегшити усвідомлення учнями дій під час утворення злиття букви приголосного з буквою голосного допоможе гра «Катання з гірки».

Учитель розповідає учням, що сьогодні букви вирішили покататися з гірки. Вони взяли свої санчата і почали по черзі з'їжджати. Першою поїхала буква С. (Учитель демонструє, як буква С їде з гірки). Букві С подобається кататися, тому вона їде і співає свою пісеньку: с-с-с! А за нею слідом поїхала з гірки буква А. І вона теж заспівала свою пісеньку: а-а-а! А потім вони вирішили об'єднати свої санчата в один потяг і з'їхати разом. (Дорослий з'єднує букви С і А в склад СА і показує, як вони їдуть разом). Букви спускаються з гірки і весело співають спільну пісеньку: са-а-а. Далі дорослий пропонує дитині спустити з гірки букви С і А та заспівати їхню пісеньку. Потім у потяг об'єднуються букви М і А, Н і А, Л і А, Ж і А тощо і щоразу співають нову спільну пісеньку.

Сформоване вміння зливати букви приголосних і голосних у склад – це основа механізму читання. Надалі увагу слід приділити навчанню дітей об'єднувати склади між собою і читати слова. При цьому важливо пам'ятати, що в учнів у цей час розуміння прочитаного значно відстає

від процесу читання. Тому вчителю необхідно постійно з'ясовувати, що означає прочитане дитиною слово. Надзвичайно продуктивною і цікавою для дітей є робота зі складовими таблицями.

	А	У	О	И	І	Е	Я	Ю	Є	
М	МА	МУ	МО	МИ	МІ	МЕ	МЯ	МЮ	МЄ	М
Н	НА	НУ	НО	НИ	НІ	НЕ	НЯ	НЮ	НЄ	Н
В	ВА	ВУ	ВО	ВИ	ВІ	ВЕ	ВЯ	ВЮ	ВЄ	В
Л	ЛА	ЛУ	ЛО	ЛИ	ЛІ	ЛЕ	ЛЯ	ЛЮ	ЛЄ	Л
С	СА	СУ	СО	СИ	СІ	СЕ	СЯ	СЮ	СЄ	С
К	КА	КУ	КО	КИ	КІ	КЕ	КЯ	КЮ	–	К
П	ПА	ПУ	ПО	ПИ	ПІ	ПЕ	ПЯ	ПЮ	ПЄ	П
Р	РА	РУ	РО	РИ	РІ	РЕ	РЯ	РЮ	РЄ	Р
Т	ТА	ТУ	ТО	ТИ	ТІ	ТЕ	ТЯ	ТЮ	ТЄ	Т
Д	ДА	ДУ	ДО	ДИ	ДІ	ДЕ	ДЯ	ДЮ	ДЄ	Д

	А	У	О	И	І	Е	Я	Ю	
З	ЗА	ЗУ	ЗО	ЗИ	ЗІ	ЗЕ	ЗЯ	ЗЮ	З
Б	БА	БУ	БО	БИ	БІ	БЕ	БЯ	БЮ	Б
Г	ГА	ГУ	ГО	ГИ	ГІ	ГЕ	ГЯ	ГЮ	Г
Ч	ЧА	ЧУ	ЧО	ЧИ	ЧІ	ЧЕ	ЧЯ	ЧЮ	Ч
Х	ХА	ХУ	ХО	ХИ	ХІ	ХЕ	–	ХЮ	Х
Ж	ЖА	ЖУ	ЖО	ЖИ	ЖІ	ЖЕ	ЖЯ	ЖЮ	Ж
Ш	ША	ШУ	ШО	ШИ	ШІ	ШЕ	ШЯ	ШЮ	Ш
Ц	ЦА	ЦУ	ЦО	ЦИ	ЦІ	ЦЕ	ЦЯ	ЦЮ	Ц
Щ	ЩА	ЩУ	ЩО	ЩИ	ЩІ	ЩЕ	–	–	Щ
Ф	ФА	ФУ	ФО	ФИ	ФІ	ФЕ	–	ФЮ	Ф

Наведені таблиці складаються з горизонтальних і вертикальних рядків букв. По горизонталі розташовані букви голосних, а по вертикалі – приголосних у тій послідовності, яка запропонована чинними букварями для початкової школи. У місцях перехрещення рядків утворюються прямі склади (ма, не, вя). Читаючи склади зверху вниз і знизу вверху, справа наліво і зліва направо, увага учнів має зосереджуватися на усвідомленні функцій голосних, їх впливу на вимову попередніх приголосних. Проте, слід мати на увазі, що механічне перечитування складів не викликає особливого інтересу, швидко втомлює учнів. Тому варто не просто читати склади, а, наприклад, проспівувати їх на мотив нескладної пісеньки, добре знайомої дітям.

До того ж варто пам'ятати, що навіть у той період, коли знання учнями букв є обмеженим, розпізнавання складів утрудненим, важливо забезпечити основну комунікативну сторону читання. З цією метою учням варто пропонувати завдання знайти в таблиці склади, якими починаються або закінчуються певні слова. Наприклад: знайдіть склад, з якого починається слово *мішок, вагон, нога*; яким закінчується слово *коні, сосна, діброва, малина* тощо. Або, прочитавши склад, назвіть слово, яке починається з нього (містить склад у середині, в кінці). Наприклад:

МО – МОлоко, МОрозиво, лиМОни, коМОра, керМО;

ВИ – ВИлити, ВИбігти, диВИтися, ноВИна, соВИ, короВИ;

НА – НАмисто, НАталка, юНАки, калиНА тощо.

Виконання подібних завдань сприяє удосконаленню в учнів уміння виділяти склади і сприймати їх як частини цілого слова, активізується словниковий запас.

Використання запропонованої складової таблиці передбачає читання не лише прямих, а й зворотних складів (ам, ос тощо). Тренування в утворенні таких складів відбувається завдяки ігровому завданню, у якому букви голосних спускаються на парашутиках зі своїх хмаринок (верхніх рядів) до букв приголосних звуків і співають разом пісеньку (утворюють зворотний склад). Це розширює можливості дітей в утворенні слів, забезпечує перші вправи в читанні складів і слів із збігом приголосних.

На основі вмінь вільно орієнтуватися в таблиці, без утруднень впізнавати й читати склади і деякий час утримувати їх у пам'яті формується синтетичний навик поєднання прочитаних складів у слова. Наприклад: учитель, переміщуючи указку від складу *НІ* до складу *НА*, пропонує учням прочитати слово, що утворилося – *НІНА*. Потім учні показують на таблиці назване педагогом слово. Згодом навчальним матеріалом можуть стати словосполучення, речення. Ця вправа розвиває пам'ять, привчає дітей орієнтуватися на смисл у процесі об'єднання частин у ціле, удосконалює навичку складового читання.

Систематичне використання складової таблиці також позитивно позначається на формуванні вміння вільно орієнтуватися на сторінці, а також на розширенні поля читання – розвиткові периферійного зору, оскільки весь час слід утримувати в полі зору уже прочитаний склад і водночас знаходити наступний для утворення цілого слова.

Продовженням роботи зі складовими таблицями може стати використання складових ланцюжків. Для читання учням пропонується низка складів, послідовне об'єднання яких забезпечує утворення лексично значущого цілого. Останній склад попереднього слова є початком наступного – утворюється ланцюжок, подібний до чайнворда. Наприклад:

ДІ–ТИ–ША–ФА–РА–НА–КАЗ–КА–ТЕР–КА–ВА–ЛІ–ЗА–ЛІ–ЗО–...

У процесі виконання цієї вправи помітно підвищується темп унаслідок повторюваності складів, що позитивно позначається на розумінні прочитаного і формуванні механізму читання в цілому. Підвищити інтерес до виконання цієї вправи можна на основі організації гри «Склади виділяй – у слова їх з'єднай». Учитель пропонує учням пограти в ланцюжок слів. Слова об'єднуються за принципом виділення останнього складу в слові. Учитель називає слово, яке включає не менше двох складів. Учні визначають склад, яким воно закінчується, і добирають слово, що починається цим складом. Учитель на дошці записує або викладає з букв магнітної чи розрізної азбуки ланцюжок складених слів. Наприкінці гри учні читають утворений ланцюжок слів.

Систематичне багаторазове повторення запропонованих вправ дозволить поступово подолати труднощі, пов'язані з розпізнаванням окремих букв, злиттям їх у склади й об'єднанням складів у слова, сприятиме вдосконаленню навички поскладового читання.

ВИСНОВКИ

Одним із пріоритетних напрямів реалізації завдань сучасної початкової школи є подолання освітніх втрат і створення оптимального навчального середовища для опанування навички читання в умовах інклюзивної освіти. Це зумовлено роллю, яку відіграє читацька діяльність у загальному розвитку особистості та набутті нею освіти. Читання є невичерпним джерелом збагачення знаннями, універсальним способом розвитку пізнавальних, мовленнєвих, творчих здібностей дитини, важливим засобом виховання моральних якостей та естетичних почуттів. Однак ці функції набувають детермінуючої сили за умови набуття учнями повноцінної навички читання, що передбачає досягнення рівня автоматизму, тобто виконання без особливого напруження дій, пов'язаних з декодуванням графічних знаків і розумінням смислу прочитаного, здатністю добирати засоби виразності для передачі задуму автора і власного ставлення до твору.

Формування повноцінної навички читання – процес складний і довготривалий. Він здійснюється поетапно. Виділяють аналітичний, синтетичний і етап автоматизації.

На аналітичному етапі відбувається ознайомлення дітей з буквами, формується вміння зливати букви в склади, а потім склади в слова. Цей період є надзвичайно важливим, оскільки його основним завданням є оволодіння учнями продуктивним способом читання. Учителю надзвичайно важливо своєчасно помічати труднощі, які відчувають діти з особливими освітніми потребами і надавати їм необхідну допомогу.

Основна увага має приділятися розвитку усного мовлення учнів і пошуку ефективних прийомів, які дозволять забезпечити фіксацію в пам'яті графічних образів окремих букв, швидкого їх розпізнавання в словах, реченнях, текстах, і формуванню складового способу читання. Результативність роботи значно зростає за умови врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів. Підвищити ефективність дібраних прийомів дозволяє ігровий характер завдань і багаторазове повторення навчальних дій.

АНОТАЦІЯ

Розділ монографії присвячено актуальній проблемі подолання освітніх втрат і створення оптимального навчального середовища для опанування навички читання в умовах інклюзивної освіти.

Детально схарактеризовано комплекс умінь, що в єдності забезпечують сформованість технічної і смислової сторони навички читання. Зазначено важливість взаємозв'язку між розвитком усного мовлення й опануванням механізму читання. Підкреслено необхідність створення читацького середовища з метою формування інтересу до дитячої книги і читання.

Акцентовано увагу на навчанні дітей, які відчувають значні труднощі в оволодінні складовим способом читання. Здійснено добір продуктивних прийомів, спрямованих на організацію роботи з учнями на етапі оволодіння буквеними позначками і поєднанням їх у склади. Розкрито способи підвищення ефективності запропонованих прийомів.

ЛІТЕРАТУРА

1. UNESCO strategy for youth and adult literacy (2020–2025) UNESCO. General Conference, 40th, 2019 URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371411> (дата звернення: 26.06.2024).

2. Recommendation on Adult Learning and Education, 2015. UNECDOD Digital Library URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245179> (дата звернення: 26.06.2024).

3. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 / кол. авт. : М. Мазорчук (осн. автор), Т. Вакуленко, В. Терещенко, Г. Бичко, К. Шумова, С. Раков, В. Горох та ін. ; Український центр оцінювання якості освіти. Київ : УЦОЯО, 2019. 439 с. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf

4. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022 / кол. авт. : Г. Бичко (осн. автор), Т. Вакуленко, Т. Лісова, М. Мазорчук, В. Терещенко, С. Раков, В. Горох та ін. ; за ред. В. Терещенка та І. Клименко ; Український центр оцінювання якості освіти. Київ, 2023. 395 с. URL: https://pisa.testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/PISA-2022_Nacziionalnyj-zvit_povnyj.pdf

5. Діагностика та компенсація освітніх втрат у загальній середній освіті України : методичні рекомендації / кол. автор.; за загальною редакцією О. М. Топузова; укл. М. В. Головка. Київ : Педагогічна думка, 2023. 187 с. DOI <https://doi.org/10.32405/978-966-644-736-7-2023-190>

6. Коваленко О.М. Навчання дітей читати. Психолого-педагогічні засади. *Початкова освіта*. 2005. № 18 (308). С. 2–4.

7. Джежелей О.В., Ємець А.А. Літературне читання. Матеріали до уроків 1–4 клас. Харків : «Ранок», 2013. 192 с.

8. Джежелей О.В., Ємець А.А. Літературне читання. Матеріали до уроків 1-4 клас. Харків : «Ранок», 2013. 192 с.

9. Коваленко О.М. Як навчити вашу дитину швидко і правильно читати : Посібник для батьків, які прагнуть допомогти своїй дитині навчитися читати. Харків : «Ранок», 2010. 96 с.

Information about the authors:

Kovalenko Olha Mykolaivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of Theory
and Methodics of Teaching

Philological Disciplines in Preschool, Primary and Special Education

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

29, Alchevskyyh St, Kharkiv, 61002, Ukraine

Yemets Alona Anatoliivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of Theory
and Methodics of Teaching

Philological Disciplines in Preschool, Primary and Special Education

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

29, Alchevskyyh St, Kharkiv, 61002, Ukraine